

АРХИТЕКТОНСКИ ПОЧЕЦИ БОГДАНА БОГДАНОВИЋА: СТАМБЕНО НАСЕЉЕ ХИДРОТЕХНИЧКОГ ИНСТИТУТА У ПОДНОЖЈУ АВАЛЕ

МАРЕ ЈАНАКОВА ГРУЈИЋ

САЖЕТАК:

Стамбено насеље Хидротехничког института у подножју Авале представља комплексан феномен своје епохе. Пројектујући га почетком 1950-их као својеврсно вртно насеље гроздолике структуре и слободне диспозиције, са кућама од ручно клесаног камена, арх. Богдан Богдановић није само радикално искорачио из тадашње праксе и теорије стамбене архитектуре и урбанизма, супротставивши се и соцреализму, већ је оно представљало логичан наставак и резултат његових опсежних размишљања о новој југословенској архитектури и хуманијем друштву. Ово рано Богдановићево дело живописно сведочи о назорима које је градитељ следио читавог радног века, претпостављајући занатски рад – машинизацији, машту – обичности и типизацији, традицију – слепој модернизацији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Богдан Богдановић, Хидротехнички институт, послератна стамбена изградња, камена кућа, насеље, органски урбанизам*

ABSTRACT:

The residential complex of the Hydrotechnical Institute at the foot of Avala mountain represents something of an idiosyncrasy of its era. Through its projection in the early 1950s, as a kind of garden village with a grape-like structure and free disposition, with houses made of hand-hewn stone, its architect Bogdan Bogdanović not only radically stepped out of the practice and theory of residential architecture and urbanism of the time, in opposition to the dogma of Socialist Realism, but manifested through its design a logical continuation and tangible result of his extensive reflections on the new Yugoslav architecture and a more humane society. This early work by Bogdanović stands as a vivid testament to the notions that the builder adhered to throughout his working life; through them, he came to replace mechanization with craftsmanship, ordinariness and typification with imagination, and blind modernization with tradition.

KEYWORDS: *Bogdan Bogdanović, Hydrotechnical Institute, post-war residential construction, stone house, settlement, organic urban planning*

Након што је дипломирао на Архитектонском факултету у Београду 1950. године, Богдан Богдановић¹ прихвата понуду места правника на Катедри за урбанизам код професора Михаила Радовановића.² Тема његовог дипломског рада односила се на урбанистичко уређење острва Лопуд код Дубровника, које је током израде Богдановић и посетио – аутентична архитектура од камена на овом јужнодалматинском острву, стара више векова, по свој прилици је младог архитекту заувек определила према овој врсти материјала, али и као својеврсна *йраслика* утицала на његов доминантно романтичарски стил градитељства. Прво дело које Богдановић пројектује и гради након дипломирања, Споменик јеврејским жртвама фашизма у Београду (1951–1952), показује све одлике искуства стеченог на Лопуду – доминира камен, а употребљене камене сполије сликовито говоре о живом обраћању историји и тежњи ка наставку егзистенције наслеђа. Још тада свестан да гради први антисоциреалистички споменик у Југославији,³ својим пионирским радом он се трајно позиционирао ван водећих градитељских трендова. Првим наредним делом, стамбеним насељем у подножју Авале, поставиће се и јасно против масовне стамбене изградње и струје радикалне урбанизације у урбанизму.

Стамбено насеље Хидротехничког института у подножју Авале представља комплексан феномен своје епохе. Пројектујући га почетком 1950-их, као својеврсно вртно насеље гроздолике структуре и слободне диспозиције, са кућама од ручно клесаног камена, Богдановић није само радикално искорачио из тадашње праксе и теорије стамбене архитектуре и урбанизма, супротставивши се и социреализму, већ је оно представљало логичан резултат и наставак његових опсежних размишљања о новој југословенској архитектури и хуманијем друштву. Рад приказује пројекат подавалског насеља као рано Богдановићево дело које живописно сведочи о назорима које је на њему градитељ утврдио, а потом и следио читавог радног века, претпостављајући занатски рад – машинизацији, машту – обичности и типизацији, традицију – слепој модернизацији. Такође, овај рад указује на још неке стожере Бог-

дановићевог стваралаштва, као што су колективизам стварања, употреба локалних материјала, али и креирање града као културно-друштвеног феномена. Све поменуте идеје Богдановић је у раним годинама свог деловања опсежно теоријски образлагао и популарисао у својим текстовима који су излазили у широком распону од дневних новина и недељних листова до стручних прегледа и зборника. Посматрајући његову рану делатност у целини, може се слободно закључити да је у њој јасно формирао свој професионални став, теоријска утемељења, особени стил, градитељске назоре и етику.

Настанак стамбеног насеља Хидротехничког института

Хидротехнички институт „Јарослав Черни“, смештен у Пиносави подно Авале,⁴ наручио је 1952. године од арх. Богдана Богдановића пројекат за стамбено насеље намењено својим инжењерима. За његову изградњу била је планирана локација дотадашњих њива, уз сам пут који је водио ка Институту, на удаљености од око један километар од Института и 12 км од Београда. Планирано је да се насеље састоји од 24 објекта (које је Богдановић осмислио у шест архитектонских типова), и да пројекат, поред архитектонског решења, укључи и урбанистичку регулацију. Стручњаци Института, чија је зграда хидрауличне лабораторије тих година била у фази активне градње, били су у великом и преданом послу ангажовани на изградњи и обнови земље. Уместо да путују из града на посао, у оскудици јавног градског превоза, идеја је била да живе са својим породицама наомак радног места. Према наводима самог Богдановића, посао пројектовања овог насеља добио је посредством школског друга,⁵ тада инжењера у Институту, а пошто је то био пројекат који је финансирао сам Институт, био је релативно изван досега комисија за идејну и техничку ревизију пројеката.⁶ *Пројекат је био несијурно финансиран и крйарило се од свакојакџи материјала. Исйало је некако да је у изобиљу било једино јевџиној камена из суседних, најџла на-йушџених каменџла: љушџи камен, у нейравилним*

и олиједерима, какав се обично и не уиошребљава за зидање.⁷ Сећајући се овог пројекта много година касније, Богдановић је описао да су куће биле пуне реминисценција и имале надреалистичку подлогу.⁸

Прве идејне скице израђене су 1952. године и подразумевале су осам стамбених објеката са урбанистичком диспозицијом.⁹ Сачувани цртежи односе се на бочне фасаде, детаље облагања каменом и циглом, детаље за полагање црепа, варијанте димњака.¹⁰ Исте године израђен је и главни пројекат прве фазе и отпочела је изградња. Груба изградња је окончана наредне године, али су због дораде и увођења инсталација радови настављени до 1955, а станари усељени сукцесивно у периоду 1955–1957. године.¹¹ Децембра 1955, Богдановић је за инвеститора урадио пројекат нове фазе, који је обухватао још 16 кућа односно преостале две трећине насеља. Чинили су га цртежи за куће типа 3 (са стамбеним простором у поткровљу) и куће типа 4 (са стамбеним простором у поткровљу и нешто већим укупним стамбеним простором него у типу 3), као и уређење баштенских површина, дизајн за ограде и фонтану.¹² Овога пута фасаде су биле још живописније, јер је предвиђена зграфито техника у њиховој обради. Повећана стамбена површина указивала је на намену објеката запосленим стручњацима који су били на вишим позицијама. Иако је главни пројекат био урађен и више него детаљно, укључујући и појединости какве су начин зидања каменом и апликације зграфита, из финансијских разлога одустало се од пројекта. У једном од записника стручних комисија Института наведено је да су трошкови изградње већи од очекиваних, односно уобичајених за стамбену изградњу тог времена.¹³ Осам приземних кућа из прве фазе, урбанистички организованих око централне зелене осовине потковичастог облика, остале су до данас једини материјализовани корпус насеља.

Према изјавама Богдановића, насеље је пројектовао уз пуну ауторску слободу. И сам процес изградње одвијао се по његовим упутствима и без спољног мешања.¹⁴ Исте године када је наручен пројекат, инвеститор му је наручио и пројекат нове пријемне сале у згради Института.¹⁵ Богдановић се

одлучио за индивидуалну кућу као тематски концепт свог пројекта.¹⁶ Идеја о насељима са индивидуалним кућама у оквиру великих савремених градова потиче од *вршних њредираћа*, која су почетком 20. века била распрострањен урбанистички поступак у европским градовима. Осам кућа организовано је као ансамбл од четири удвојена објекта померених осовина. Свака кућа има другачији положај, јединствен по растојању од средишње зелене јавне површине и визурама на околину, али су површине основе уједначене и износе 66 квадратних метара. Осим предбаште, свака кућица има и велику задњу башту, површине у просеку око 600 квадратних метара, које је у каснијим разрадама пројекта аутор наменио повртарству и воћарству сваког домаћинства. На дну баште сваког објекта налази се зидана шупа (*економска зирадица*), намењена складиштењу и грејном материјалу, будући да подруми нису планирани.

Бочни зидови кућа грађени су као камени монументи неправилних облика, док су прочеље и зачеље од старе цигле и белих малтерисаних површина. Сваки камени зид је јединствене обраде, почев од облика до структуре – камене конзоле, избачени завршеци греда, тавански лучни отвори, масивне прозорске шамброне, гигантске скулптуре димњака, дати су увек с варијацијама у положају и одабиру. Поједине куће на прочељима, уместо пуног зида, имале су веранду, као реминисценцију на традиционалне српске доксите.¹⁷ Каменим степеништем приступало се улазу у кућу, а стазицом око куће доспевало у пространо двориште. Двосливни кровови били су обложени бибер-црепом, а кровове су наглашавали димњаци пројектовани у најразличитијим варијантама и материјалима, али на крају изведени од опеке. На врху сваког оцака био је *иетиао*, лимени наставак против враћања дима, као асоцијација на жар-птицу и *нештио штио ће да доврши ову њприродну бајку... неवेशтио али крејко у њвожђу савијено*.¹⁸ Уверен да је управо кров право лице зграде, *окренутио небу, њишицама, ња и целини светиа*, Богдановић у својој биографији пише: *Многи сам стирасији унео и у исиршавање и моделирање димњака, који су већ били моја лична оисеси-*

ја... *шек камени 'мејарони' под Авалом... добили су ојромне, јошово ласцивне димњаке од сџаре, већ коришћене циће.*¹⁹

Након Споменика на Јеврејском гробљу, где је Богдановић *ојкрио* камен, на подавалском насељу биће учвршћена његова страст према овом материјалу. Тако, са ретким изузетком, његова каснија меморијална архитектура засниваће се на камену најразличитије чврстоће, са честим инсистирањем и на његовом локалном пореклу. Из времена пројектовања подавалског насеља (1952–1955), Богдановић се сећа себе као захваћеног *вирусом једне необичне болести која се, ваљда, зове lithophilia и манифестује се као неумерена, несуздржана, чак и ајсурдна љубав према камену*,²⁰ и додаје: *У то време нико више није резбарио трагове од њеменијој камена. Бетон је победио, а насеља, на брзину 'изливена', личила су на складишта неопесаних сандука.*²¹

Архитектонски, социјални и културни контекст подухвата

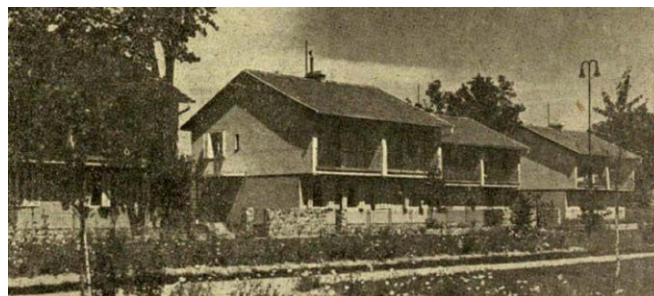
Пројекат и цртеже за подавалско насеље, као и уосталом за већину својих дела, Богдановић је исцртавао слободном руком, без видљивих трагова лењира и шестара. Урбанистичко решење насеља засновано је на слободном груписању кућа, које аутор везује за традицију и специфичности нашег тла, што омогућава игре пуног и празног. Такав метод Богдановић назива *слободном естетиком насеља*.²² Мноштво зелених површина, што заједничког што приватног карактера, упућује нас на већ поменути концепт вртног града. Насеље је било планирано са богатом инфраструктуром, од које је првом фазом била обухваћена и изграђена само мала, такође камена зграда заједничке перионице. Заједнички живот ове стамбене заједнице, потцртан колективним објектима и просторима, кореспондирао је са идејама тадашњег друштвеног поретка – социјализма, исто као и једнакост у расположивим стамбеним површинама, док је индивидуална различитост корисника била одсликана међусобним варијацијама односно извесном различитошћу њихових кућа. Свих осам стамбених зграда

имало је уједначен просторни распоред: улазним вратима доспевало се до ходника, са чије је десне стране било одмах купатило,²³ а потом трпезарија с кухињом, и мања отворена просторија с функцијом дневне собе. С леве стране налазиле су се две спаваће собе, с могућношћу да се она ка задњем дворишту повеже са дневном одајом наспрам ње у проширени дневни боравак. Излаз из овог простора на терасу, а потом и на башту, говори о снажној интеграцији ентеријера са спољашњим простором.

Занатски приступ градњи, евокација традиције, призивак архаичности, локални материјали (стара, већ коришћена цигла и камен из оближњег каменолома, манастирски цреп), неоромантизам преко асоцијативности и бајковитости детаља, представљали су поступке као јасне антитезе типизације и серијалности тадашње масовне стамбене изградње Београда и југословенске архитектуре уопште.²⁴ Међутим, готово у исто време неколико југословенских пројеката изведено је по истим храбрим начелима неимарске *несшандардно-сти*, користећи камен и регионализам као стилску одредницу, а повремено и извесни урбанистички искорак у органском, негеометријском смеру: Радничко насеље Жељезаре Сисак у предграђу Викторовца (двојне индивидуалне куће, арх. Иво Бартолић, 1947–1954), станова Творнице вијака у Книну (арх. Миро Марасовић, почетак 1950-их), стамбено насеље на Вису (арх. Иво Витић, 1951–1953). Стамбене зграде у Коњицу (арх. Миливој Петерчић, арх. Андро Чичин-Шаин и арх. Винко Јурић, почетак 1950-их), радничко насеље на Корчули (око 1951) и др. Свако од ових дела слично је са Богдановићевим у једном или више архитектонско-урбанистичких искорака из тадашње праксе (једнопородично становање, употреба камена и свестан отклон од бетона, прихватање елемената регионалне, локалне архитектуре, органски концепт у урбанистичком устројству, куће које нису *клониране* већ представљају ритмичку и вокабуларну модификацију своје *шеме*), али ни једно од њих нема целу палету одступница коју је понело подавалско насеље. На другој страни српске и југословенске стамбене продукције, у првој поратној деце-

Сл. 1. Нова колонија у Смедереву намењена радницима Железаре, 1946–1947. (горе; извор: архива Николе Тасића) и Радничко насеље 'Вашириште' у Крагујевцу, око 1950. (доле; извор: архива М. Јанакове Грујић)

Сл. 2. Стамбено насеље Викторовца, Железаре у Сиску, 1948–1953, арх. Иво Барјолић – двојне индивидуалне куће (горе; извор: архива М. Јанакове Грујић) и Радничко насеље на Корчули, око 1951. (доле; извор: архива М. Јанакове Грујић)

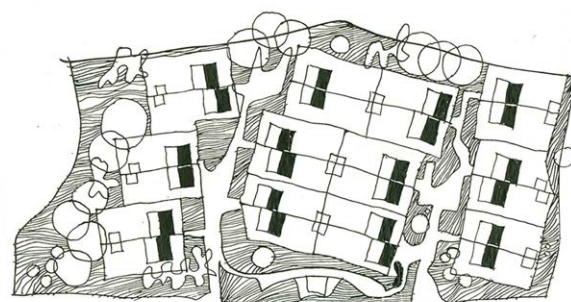
нији стоји масовна изградња радничких колонија. Често без архитектонско-уметничких претензија, оне представљају пратећи градитељски програм индустријализације земље, или пак обнову стамбеног фонда порушеног у рату. Одређене факторима економичности и штедње, оне поштују строга геометријска урбанистичка устројства, колективност становања и мултипликацију једне форме. Штедња у средствима поистовећује се са штедњом у изразу.²⁵ Попут Нове колоније Железаре у Смедереву, Радничког насеља „Вашириште“ у Крагујевцу, готово сваки град у СФРЈ добија бар једну стамбену колонију везану за покретање или обнављање локалне индустрије. Ова продукција упоређена са Богдановићевом визијом, али и реализацијом за Хидротехнички институт, јасно представља врло дистанциран, специфичан, али и усамљен подухват. Богдановићев регионализам, а можемо рећи и критички регионализам, готово да није кореспондирао с тада актуелном архитектонском праксом у Београду и Србији, док у југословенском контексту је-

сте али у врло малој и специфичној мери. У интернационалном аспект, пак, можемо рећи да је као врло рана појава прејудуцирао регионализме који су умногоме окарактерисали архитектуре многих држава током 1960-их и 1970-их.

Док су се рађале архитектонске и урбанистичке идеје и изводили радови на институтском насељу, негде између прве (1952) и друге фазе његовог пројектовања (1955), Богдановић је ангажован да изради генерални урбанистички пројекат за Мојковац, главни град живописне регије севера Црне Горе, као и да осмисли спомен-обележје палима у Мојковачкој клисури и више стамбених кућица за предео Биоградске горе.²⁶ У том периоду Богдановић у више наврата путује у Мојковац, Биоградску гору и на истоимено језеро. Живо инспирисан тим пределима пише веома надахнуте текстове, и пројектује објекте ван наруџбина – као што је била Сесоска основна школа у Мојковцу.²⁷ Импресије овим пределом и новом архитектуром која је том приликом настајала нису га напустиле ни после 45 годи-

Сл. 3. Изградња темеља и камених зидова ситамбеној насеља Хидројтехничкој инсталиације током 1952–1953.
Извор: фото-документација из архиве Хидројтехничкој инсталиације

Сл. 4. Просторна организација насеља Хидројтехничкој инсталиације, идејни пројекат са 24 објекта, 1952–1953. (горе)
и Просторна организација насеља Хидројтехничкој инсталиације – израђено слагање са осам објеката (доле).
Извор: архива М. Јанкове Грујић

на, док је писао своју аутобиографију.²⁸ Авалска архитектура утицала је на биоградску, али и обрнуто, док му је Мојковац пружио могућност да у потпуности развије своје урбанистичке напоре.

Према речима Богдановића, Генералним планом Мојковца, који је завршио средином 1954. године,²⁹ супротставио се и пројектом и практично подизању једнога од оних типизираних наших индустријских насеља, са радничким колонијама, која су постојала већ нека врска ствари. У ствари основна замисао једноставно је једноставна и ја сам је се доследно држао. Пре свега одредио сам се за једноставно флексибилно решење – за међусобне диспозиције које у себи већ имају нешто од традиционалног, слободног уређивања насеља у овом крају. Основно у оваквој слободној естетичкој насеља чини ми се да је то да се

и доследно и слободно, у истој мери, оштрицу оне мере једног и другог; да се једнакост рада одговара у правцима најлепших видика – према Бјеласици и према кањону Таре, у овом случају. И у истој мери да се око ових једнаких типова и кохерентно окупе основне масе, основне сујетности, оно чврсто једино рада. Мислим да ми је ипак углавном успело да предвидим оно увођење једнакости у рад и да рад сам разложим на мање, завршене, целине које дејствују свака за себе и које могу sukcesивно да се разрађују и подижу.³⁰

Саме биоградске куће представљале су јеру-бо извајане мејароне-земунце, разбацане, боље рећи скривене у влажним шумским буџама.³¹ Употребљен грађевински материјал био је пре свега камен, а понегде и масивни зидови од набоја од језерског блата, груба неолитска керамика, шкриљави или по-

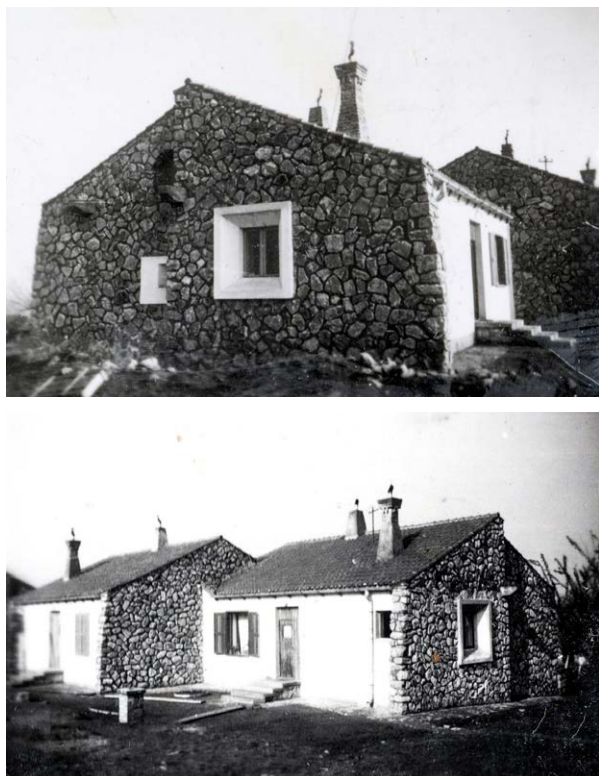
негде чак слама на крововима. Подови су били од набијене земље, а наспред кућа стајала су отворена огњишта. *Помамно изидани претерано велики оцази најадно су ширчали изнад дојола у земљу укојаних фантизмајоричних пребивалишта.*³² Ове скице,³³ настале су као својеврсна надградња односно даљи развој авалској стили. Исте, 1955. године, и у истом маниру, за још једну локацију Богдановић је *измашиао* стамбено насеље – град Ужице.³⁴ Занимљиво је да је ове објекте Богдановић наставио да осмишљава и исцртава и током 1960-их и 1970-их година,³⁵ о чему сам сведочи овим речима: *Годинама доцније, иако сам већ увелико био схватио да у меморијалној архитектури за мене има више простора, но у профаној, често сам у шренуцима доколице наставаљао да варирам своје авалске кућице, придодавао сам им нове и све ћудљивије 'физиономије', наставаљао да их савесно и истрајно усавршавам.*³⁶

Сам моменат у којем су се родиле идеје авалској стили, надограђујући се импресијама биоградских пејзажа и наруџбина, Богдановић је сликовито описао у својој аутобиографији: *Викторијанско естетизирање и одушевљавање мудрошћу руке и лејошма ручно обрађеној камена, наишло је у шренућку кад су се европски, па и југословенски градови поново дизали из рајних рушевина, а на градилиштима се у ојлаше сливале чиставе реке течної бејона. Требало је градити брзо, ефикасно, па макар и ружно, без задршке и без 'интелектуалисања', како се то онда љујко умело рећи.*³⁷ Известан пркос, тежња за очувањем уметничке, естетске, ликовне компоненте архитектуре, али и контекста стварања кроз ирационалност и игру, били су Богдановићеве аргументи са којима је тих година живео и стварао. Текст настао из пера новинара и касније чувеног писца Миодрага Булатовића 1956. године, након што је интервјуисао Богдановића, пружа нам још неке драгоцене назоре архитекте о његовој визији стамбене архитектуре.³⁸ И сам наслов текста, *Кућа није крлетика, фијока...* *Кућа је тојло њездо* указује да људски домови морају бити *леји, тојли и ујодни*,³⁹ и да архитектура уопште мора да издржи удар времена – *а да би једна ствар трајала треба њонекад њосејнући далеко у прошлости и њојоворији* језиком трајних, усталањених облика.

Богдановићева публицистичко-теоријска активност

Идејно полазиште и начин размишљања арх. Богдановића за стамбено насеље Института „Јарослав Черни“ треба потражити, осим у његовим животним околностима из тих година и стваралачком раду који је непосредно претходио или текао паралелно са авалским пројектом, и у бројним текстовима које је тих година писао и објављивао у периодици.⁴⁰ Будући да је функционалистичка идеја града прихваћена као најприкладнији предлог социјалистичке урбанизације и изградње југословенске земље, у поменутих текстовима Богдановић указује на сву друштвену, хуману и психолошку комплексност појма стамбених насеља која је занемарена и изневерена постојећим предлошком. *Нама су њојребна насеља у њравом смислу те речи. Свако са својом индивидуалношћу, са својим њосебним карактеристикама. Са изнујра изјрађеним својим амбијентом. Са оном њако њојходном унујтрашњом 'климом' која је савременом човеку њојребна и коју једна здрава и срећена друштво на заједница мора да му заисти и обезбеди.*⁴¹ Поред залагања за разноврсност и симболичку, емоционалну и романтичну функцију архитектуре, као и концепт *малој урбанизма*,⁴² Богдановић потпуно отворено критикује монотоност социјалистичких стамбених колонија из периода непосредно након завршетка рата.

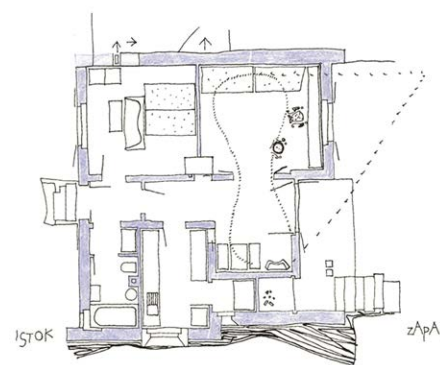
Још у свом првом свом тексту, *О савременом урбанизму*, публикованом 1951. године у *Књижевним новинама*, млади Богдановић као приправник на Катедри за урбанизам износи смеле ставове да се човек у савременом граду осећа усамљеним, па чак и угроженим као личност. По њему, насеље, као део једне просторне целине, требало би се упоредити с почетним елементом живе материје – ћелијом. На тај начин, нови градови образују се *ћијко и слободно од оваквих елементарних насеља њо законитостима које се моју унајред њредвићати...* и умножавају се на начин који чини да су *ујоређења* из биологије неизбежна. Несумњиво да овако замишљене *ајломерације* моју много боље да *'лејну* на

Сл. 5. Завршене куће насеља пре усељења (горе) и непосредно након усељења (доле). Извор: фото-документација из архиве Хидротехничког института

ице', да се прилагоде топографији и локалној клими и да се уклопе у пејзаж и природу, не механичке шеме данашњих градова. Овакво урбанистичко планирање, које Богдановић назива органичним, има предности у односу на друге урбанистичке системе јер је, с једне стране, довољно једноставно да се може свесно примењивати према нашим техничким и географским могућностима, а са друге стране, и довољно тачно да се увек прилагоди и најсложенијим специфичностима наших предела, бољих специфичностима.⁴³ Исправност својих залагања за асиметрију у мерама човека,⁴⁴ потврђује тадашњим савременим трендовима светских метропола за децентрализацију.⁴⁵

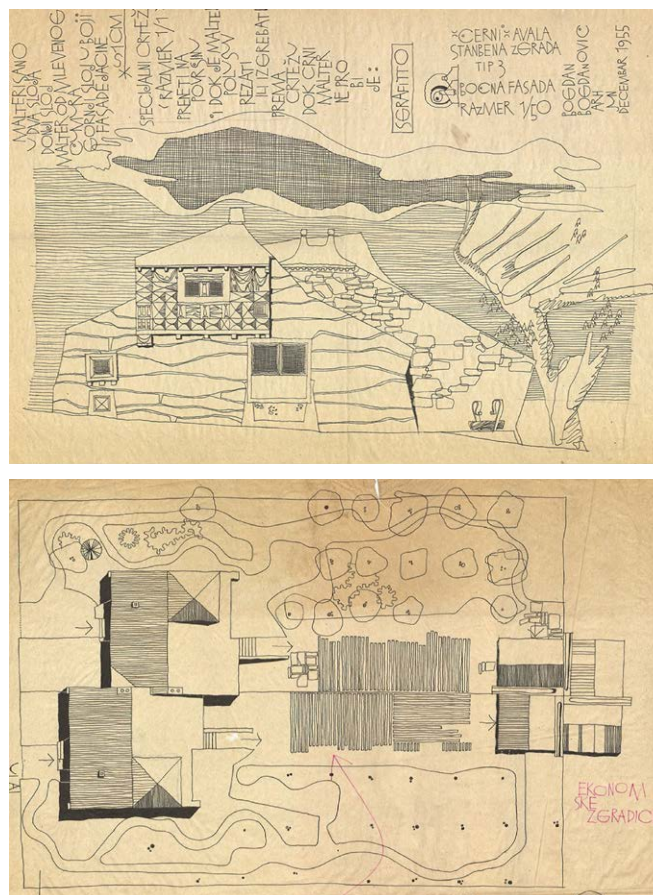
Алармирање на стање у тадашњем урбанизму, врло брзо ће Богдановић пребацити и на архитектуру, указујући на монотоност нових насеља. Препознајући дијалектику свог времена као

Сл. 6. Дворишна задња страна једне од усељених кућа, снимак око 1956. (горе) и Основа стамбене јединице – Богдановићев цртеж (доле). Извор: архива М. Јанакове Грујић

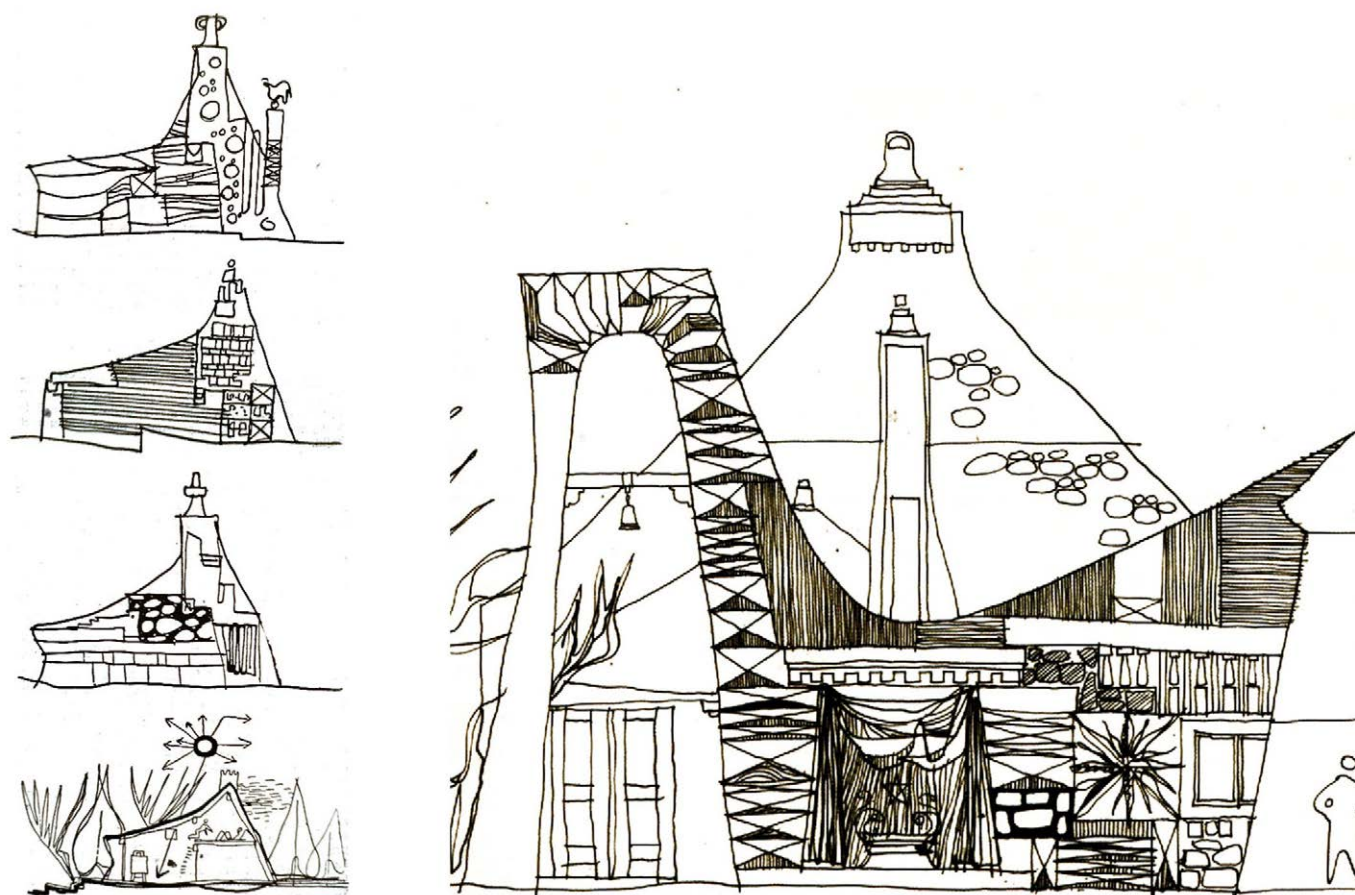
цивилизацију машинизма на једној страни, и биотехничку цивилизацију на другој, он се одлучује за ово друго,⁴⁶ конотирајући пејзаж као главно полазиште али и исход сваке добре архитектуре.⁴⁷ Слична је дилема коју поставља у тексту *Машином или руком*,⁴⁸ након чега нам се чини потпуно разложна и јасна његова констатација о племенитости архитектонских цртежа.⁴⁹ Битну прекретницу у публицистичкој активности представљају Богдановићев текст из средине шесте деценије: *О савременим стамбеним насељима*⁵⁰ и *Изградња савремених стамбених насеља код нас*,⁵¹ у којима ће се родити важна теоријска одређења архитектуре и урбанизма. Наиме, по њему послератна стамбена изградња има основни задатак да до тада практиковане колоније замени насељима, односно да уместо једнообразности уведе разноврсност, уместо монотоније – живописност, као и да колонију

као никада неприхваћену солуцију становања за-
мени насељем као творевином блиском осећањи-
ма човека. Такође, уместо једнообразних породица
које насељавају колоније, насеља *треба да уједине*
породице најразноврсније састава и начина живо-
*та.*⁵² И док се у погледу композиције, како пише
Богдановић, колоније образују на *'естетички'* *гео-*
метрије, која је у савременом урбанизму данас већ
превазиђена, насеља [...] *све више настојимо да ор-*
ганизујемо на принципима композиције која је мно-
го ближа природи, природном 'органском' уклањању
у пејзаж. Колоније су, *према томе, предодређене да*
буду униформне и досадне скупине истих блокова,
док разнородности елемената омогућује – код добро
замисљених насеља – бољу, слободну диспозицију
маса и њихових међусобних односа, без обзира да ли
се гради у отвореном или затвореном систему из-
*градње.*⁵³ Поред тога што се насеље уређује на овим
друштвеним и хуманим принципима, појам насе-
ља је за Богдановића жив и дијалектички појам, у
иуном развоју, и у *сталном и свакодневном усавр-*
*шавању.*⁵⁴ Уместо *геометрисане, формалне, грубе,*
непријатно правилне диспозиције зграда, која рађа
непријатну, 'офронћену' монотонију која несум-
њиво на свој начин умара човека, чини га 'изразним',
*осиромашује га,*⁵⁵ Богдановић полази да је насеље,
као живи организам, блиско природи и диктира-
но не геометријом већ пејзажом. Тако се опреде-
љује за три основна принципа урбанизма, међу
којима је први *слободна диспозиција зграда,* коју и
природно позивају *наши терени и традиција на-*
*ших насеља.*⁵⁶ Међутим, у истом тексту констатује
и да оваквих покушаја код нас нема, осим у Слове-
нији. Други принцип био би *удруживање,* што под-
разумева постојање мањих целина у оквиру насеља
које имају зграде груписане као гроздове. Зграде у
оваквим гроздовима биле би третиране *савесном,*
тошово минуциозном обрадом, бољшћивом и посеб-
ношћу примењених облика, богатством материјала,
чак и ако су примењени они најскромнији. Трећи
принцип је да насеље као целина мора бити трети-
рано као јединствен архитектонско-урбанистички
пројекат, јер једино то осигурава и добру архитек-
туру и исправну урбанистичку диспозицију.⁵⁷

Сл. 7. Цртежи из групе фазе пројектовања (1955): фасада
са зграђеном обрадом (горе) и ситуациони план куће и њих
(доле). Извор: архива М. Јанакоче Грујић

У низу текстова који ће уследити, посебно у
периоду 1955–1958, исцрпно је објашњено Богда-
новићево окретање романтизму на пољу архитек-
туре. Он најпре констатује да је историјска, стилска
архитектура била наративна и да је *умела човеку да*
прича, а насупрот њој – савремена архитектура је
*затворена у себе и ћути.*⁵⁸ Без могућности да човека
обрадује и пружи му лепоту имажинације, ова *ар-*
хитектура без тојлине, иако наглашено функци-
онална, није у стању да задовољи неке од главних
функција односно потреба човека, већ задовољава
само оне физичке. У свом антологијском тексту из
1956. године, *Вредности орнаментације,*⁵⁹ аутор указује
на орнаментално богатство саме природе (заснова-
но на богатству облика и боја), као и на разновр-

Сл. 8. Боџановићеви цртежи из 1955. године: кућа за ђредео
Биоградској језера (лево) и Основна школа у Мојковцу (десно).
Извор: Bogdanović 1958a.

сност и полиморфност као суштаствена биолошка начела живота, услед чега види неопходност орна-мента и у самој архитектури, и то кроз тежњу ка његовим вишим, новим облицима које захтева ново, савремено доба. Тако би се добила *архитектура коју вреди волети*, што је био наслов једног од његових следећих текстова,⁶⁰ односно *живојисна архитектура*.⁶¹ А повезаност архитектуре управо с људском маштом омогућава човеку да се врати у амбијент бајки и најдражих снова из детињства.⁶² И текстови посвећени камену као грађевинском материјалу, понајвише инспирисани живим доди-ром аутора с њим у годинама раног стваралаштва, чине важан део публицистичког репертоара.⁶³

Закључна разматрања

Архитектонски почеци Богдана Богдановића везани су за ране педесете године 20. века, и у раду су сагледани кроз његов пројекат стамбеног насе-ља за Хидротехнички институт „Јарослав Черни“ и обимну публицистичку активност коју је предузи-мао тих година. Као такви, они представљају поја-ву без које је немогуће разумети градитељев пото-њи рад. Сви принципи на којима је овај неуморни стваралац заснивао свој живот и делање, ото-творени су управо у овим, раним годинама и иску-ствима која су се у њима рађала. Као приправник, а потом асистент (1953) и професор (1963–1987) на

Сл. 9. Стамбено насеље Хидротехничког института, данашњи изглед кућа (извор: архива М. Јанакове Грујић)

Катедри за урбанизам Архитектонског факултета у Београду, Богдановић се залагао за органски, хумани урбанизам, иступајући отворено против рационалистичког и прагматичног. Тиме представља најартикулисанијег представника линије органског урбанизма с концептом повратка традиционалним урбанистичким принципима у београдској, српској и југословенској архитектури. Антирационалистичко, антидогматско, истраживачко и хумано, остаће кључне одреднице Богдановићевог промишљања и делања. Наиме, битан период и допринос Богдановићевог рада у просвети представља покретање *Нове школе архитектуре* на Архитектонском факултету 1970. године.⁶⁴ Као њен иницијатор, он је фундаментално реформисану наставу засновао управо на принципима пројектовања по мери човека и у складу са окружењем, док су нове методе рада са студентима подразумевале тимски и интердисциплинарни рад (*боксови* уређени према сопственом нахођењу студената, без императива поштовања организационих схема класичне учионице и наставе). Својеврсни наставак ове школе јесте *Алтернативна школа за филозофију архитектуре* (1976–1990), коју Богдановић оснива 1976. године у селу Мали Поповић на Космају.⁶⁵ Замисљена као *испосџава* факултета, за вежбе студената на пред-

Сл. 10. Данашњи изглед – детаљи фасада са карактеристичним елементима (извор: архива М. Јанакове Грујић)

мету *Симболичне форме*, њено искуство се такође заснивало на истраживачком и хеуристичком уместо догматском и репродуктивном принципу у архитектонском промишљању, а главна тема је била стварање градова – кроз колективну машту и игру. Тимски рад, зачет још с мајсторима на Споменику жртвама фашизма на Јеврејском гробљу и мајсторима авалских кућица, тежња ка хуманизацији друштва кроз грађење и градитељство, као и стварање града као цивилизацијске праксе и културолошког феномена, обележили су читав Богдановићев радни век, а можемо слободно рећи и живот. Фокусираност на историју и теорију генезе града,⁶⁶ свој пролог имала је управо у пројекту стамбеног насеља за Хидротехнички институт.

Богдановићева архитектура од самог почетка детерминисана је каменом као материјалом, и романтичарским трагањем као идејом. Локални материјали (камен из оближњих каменолома, стара, већ коришћена цигла, манастирски цреп), занатске технике изградње, израда пројеката слободном руком и процес пројектовања који представља херменеутичку игру а не стилску предестинираност, представљају главне особености овог југословенског архитекте и исказане су у потпуности већ на његовим раним радовима.

По свим својим карактеристикама описаним у овом раду, групација подавалских кућица представља јединствено неимарско остварење које пркоси функционалистичкој пракси своје епохе. Инспирирано идејом вртних градова – предграђа, оно има снажне корене у традицији југословенског градитељства, а савремене аналоге (али само у извесном смислу и обиму), проналази на просторима других југословенских република. Када се разматра утицај овог јединог реализованог Богдановићевог стамбеног дела, као и изузетно плодне публицистичке активности која га је пратила, можемо рећи да су две њихове главне улоге биле да се очува примена камена, макар и пар-

цијална, у стамбеној изградњи, као и то што су указали на неминовност продуктивљења и хуманизације модернизма. Својим укупним делом, како пројектантско-практичним, тако и теоријско-публицистичким, Богдановић је одиграо незаменљиву улогу у архитектонској мисли друге половине 20. века, као и на југословенској архитектонској сцени у целини.

Мр Маре Б. Јанак ова Г ру ј и ћ,
историчар уметности,
Центар за истраживање и валоризацију
градитељског наслеђа „ВАМ“, Београд
marejanakova@gmail.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Богдан Богдановић (1922, Београд – 2010, Беч) био је српски и југословенски архитекта, урбаниста, неуморни градитељ споменика антифашизму и револуцији, као и писац и теоретичар. Студије је започео непосредно пред Други светски рат, а након завршетка рата, у којем је био добровољац и озбиљно рањен, студије завршава 1950. године и постаје приправник. Године 1953, постаје асистент, потом доцент (1960), ванредни професор (1964) и редовни професор (1972). Пензионисан је 1987. године, али је обуку студената наставио да држи у својој *Алтернативној школи за филозофију архитектуре* у Малом Поповићу надомак Београда (основаној 1976). Опширније о Б. Богдановићу и његовом стваралаштву в.: Маневић 1999: 21–23; Ristić 2010; Вуковић 2012: 391–421; Achleitner 2013; Kulić 2018; Јанак ова Г ру ј и ћ 2022.
- 2] О арх. М. Радовановићу в.: Маневић 1999: 154–155.
- 3] Bogdanović 2001: 97.
- 4] У оквиру Српске академије наука 1947. године основан је Хидролошки институт. Исте године је у оквиру Савезног министарства за електропривреду, у насељу Пиносава под Авалом, основана Хидрауличка лабораторија, из које је 1950. године настао Хидроенергетски завод. Влада Србије је 1953. године одлучила да споји Хидролошки институт и Хидроенергетски завод и тако формира Хидротехнички институт *Инжењер 'Јарослав Черни'* Српске академије наука. Те године почиње и проширење Хидрауличке лабораторије. Финална трансформација се дешава 1959. године, када се спајају Хидротехнички институт *Инжењер 'Јарослав Черни'* и Институт за водопривреду НРС и оснива се Институт за водопривреду *'Јарослав Черни'*. Стручњаци Института су се у годинама које су уследиле бавили проучавањем вода на територији целе Југославије. Скоро сви најзначајнији хидротехнички објекти и системи на овим просторима изграђени су на основу тих истраживања и уз учешће Института.
- 5] Ristić 2010: 94.
- 6] Bogdanović 2001: 111.
- 7] *Истио*.
- 8] Bogdanović 2006: 153.
- 9] Главни пројекат није сачуван у Институту, а фрагментарно је сачуван у Архитектонском центру у Бечу (сигнатуре: N5-3-6-P, N5-3-7-P, N5-3-8-P, N5-3-9-P, N5-3-13-P, N5-3-14-P).
- 10] Ristić 2010: 94. Годину почетка пројектовања Ристић је установио преко најранијих цртежа на којима стоји 1952. година. Документација носи сигнатуре: N5-3-1-P, N5-3-2-P, N5-3-3-P.
- 11] *Извештај комисије за технички преглед и пријем радова за 1955. годину*, у документацији фонда Хидротехничког института Историјског архива Београда. Извођач радова било је предузеће Електросрбија, које је извршило све грубе радове, столарске, лимарске, водоинсталатерске и канализационе. Изградња је изведена по пројекту који је одобрила Ревизиона комисија, 374 из 1954. године. Услед неспоразума између извођача и инвеститора, Електросрбија је прекинула радове 31. марта 1955. и раскинула уговор, па је, како се наводи у поменутом извештају, инвеститор наставио радове 20. августа 1955. преко своје режијске групе. Тако су изведени остали радови (молерско-фарбарски, паркетарски, фасадерски), и на прве две зграде завршени 25. октобра 1955. Крајем исте године су и усељена прва два стана, а остали до 1957. године. Укупан износ изведених радова на прве две зграде износио је 15.300.000 дин.
- 12] Цртежи новог пројекта из децембра 1955. године чувају се у Архитектонском центру у Бечу у документацији са сигнатурама: N5-3-15-P, N5-3-16-P, N5-3-17-P, N5-3-18-P, N5-3-19-P. Пројекти су углавном рађени у размери 1:50.

- 13] Оригинал овог записника више не постоји у архиви Института, али ми је сећање на њега пренела, и током целог истраживачког процеса несеквично ми помагала Биљана Требјешанин, архитекта запослена у Институту.
- 14] Ristić 2010: 94.
- 15] Цртежи се чувају у Архитектонском центру у Бечу у документацији са сигнатурама: N5-3-4-P, N5-3-5-P.
- 16] Своје преферирање индивидуалног у односу на колективно становање, Богдановић је описао у тексту *Кућица слободица* (1957а: 2), поткрепљујући га и стручним аргументима.
- 17] Данас су ове веранде зазидане.
- 18] Bogdanović 1958а: 89.
- 19] Bogdanović 2001: 112. О значају кровова и димњака у ауторској архитектури Богдановић је писао и у оквиру своје сталне рубрике у листу *Борба (Кровови и димњаци, 11. јануар 1957: 2; Вајање кровова, 13. септембар 1957: 2; Град у њејажу, 31. мај 1957: 4; Кућа без крова, 6. септембар 1957: 2).*
- 20] Bogdanović 2001: 99.
- 21] *Истио.*
- 22] Bogdanović 1955а: 71.
- 23] Масивни зидани димњаци од опеке који се пењу уз фасаде појединих објеката служили су заправо за одвођење дима из пећи на дрва које су загревале бојлер у купатилу.
- 24] С обзиром на то да је *Први њејојодишњи џлан* (1947–1951) подразумевао превасходно индустријализацију и електрификацију земље, у сваком југословенском граду у којем је унапређен стари или подигнут нов већи индустријски комплекс, подизане су и радничке стамбене колоније – замишљене најчешће као брза и јевтина градитељска решења без естетских претензија. Први социјалистички град настао је 1947. године у београдском насељу Железник (арх. Бранко Максимовић). Опширније о стамбеној архитектури овог периода у Београду и Србији в.: Митровић 1953; Стојановић 1954; Stojanović i Martinović 1978; Милашиновић Марић 2010.
- 25] Ова појава била је оштро критикована на Првом дубровачком саветовању архитеката и урбаниста 1950. године, након којег се осетио изванстан пробој слободе и креативности у архитектонској и урбанистичкој пракси, посебно од 1960-их година.
- 26] Пројекат је сачуван захваљујући томе што је био публикован у оновременој стручној периодици: часописима *Прејлед архитектуре* и *Комуна* (Bogdanović 1955а; 1956)
- 27] Скице се чувају у Архитектонском центру у Бечу са сигнатурама: N5-12-1-P, N5-12-2-P, N5-12-3-P, N5-12-4-P, N5-12-5-P, N5-12-6-P, N5-12-7-P, N5-12-8-P, и поједине су обележене 1955. и 1956. годином (за остале, недатоване, претпоставља се да су настале раније).
- 28] Bogdanović 1997. (хрватско издање: исти 2001; српско издање: исти 2011). Пројекте за Мојковац и Биоградску гору Богдановић помиње у поглављима *Град на дну језера* и *Уклетии неимар*.
- 29] *Истио* 1955а: 69–72.
- 30] *Нав. дело:* 71.
- 31] Bogdanović 2001: 105.
- 32] *Нав. дело:* 105–106.
- 33] Скице се чувају у Архитектонском центру у Бечу (N5-10-2-P, N5-10-3-P), али су и публиковане у оквиру текстова које је Богдановић писао тих година (*Кајричо*, али и књиге: *Мали урбанизам, Уклетии неимар*).
- 34] Скице се чувају у Архитектонском центру у Бечу (N5-15-1-P).
- 35] *Истио:* N5-3-20-P.
- 36] Bogdanović 2001: 114.
- 37] *Нав. дело:* 110–111.
- 38] Булатовић 1956: 10.
- 39] Доказ да ово није била само пука намера архитекте, пружила ми је у срдчаном сусрету дугогодишња станарка и власница једне од ових кућица, госпођа Славица Томић, која у овом насељу живи од свог раног детињства и чија су деца трећа генерација запослених у Институту *Јарослав Черни*. Поред тога што сам се лично уверила у радост живота коју јој простор њене куће одувек пружа, објаснила ми је шта је највећи квалитет куће следећим речима: *То шћо је у њавом смислу речи дом*.
- 40] Текстови су објављивани у: *Књижевним новинама, Борби, Нашој стварности, НИИ-у, Комуни, Прејледу архитектуре, Политици, часопису Дело, часопису Нова мисао* и др.
- 41] Bogdanović 1955б: 25.
- 42] Термин који је успоставио сам Богдановић, као антитезу (великом) урбанизму широких потеза, карактеристичном за време послератне изградње и урбанизације земље. *Малим урбанизмом* назваће најпре своју сталну недељну рубрику у листу *Борба*, пишући о најразличитијим проблемима везаним за ову тему. Године 1958, он је с неколицином млађих колега основао *Групу за мали урбанизам* у оквиру Градског комитета КПЈ Београда. Задатак ове групе, која је радила у Заводу за урбанизам Београда, био је да изради предлоге за преуређење појединачних урбанистичких целина у Београду. То нису нужно били пројекти који су били предвиђени за реализацију, а сам назив групе и серије њених пројеката указује на одступање од великих гестова социјалистичке градитељске политике. Из исте године датира и његова прва књига, насловљена *Мали урбанизам*, у којој је сакупио одабране текстове из истоимене рубрике у листу *Борба*, писане више година, укључујући и године у којима је пројектовао подавалско насеље и Мојковац.
- 43] Bogdanović 1955б: 25.
- 44] *Истио* 1952а; 1958б.
- 45] *Истио* 1952б.
- 46] *Истио* 1952в.
- 47] *Истио* 1952г; 1952д.
- 48] *Истио* 1956б.
- 49] *Истио* 1956в.
- 50] *Истио* 1956а: 59–61.
- 51] *Истио* 1955в: 311–322.
- 52] *Истио* 1956а: 60.
- 53] *Истио*.
- 54] *Истио:* 61.
- 55] *Истио* 1955в: 318, 319.
- 56] *Истио* 1958в; 1958г.
- 57] *Истио* 1955в: 322.

- 58] *Исти* 1956г.
 59] *Исти* 1956д. Текст је репринтован у каталогу изложбе *Srpska arhitektura 1900–1970* (Maneвић 1972: Beograd: Muzej savremene umetnosti).
 60] *Исти* 1956д.
 61] *Исти* 1957ђ.
 62] *Исти* 1958д.
 63] *Исти* 1956а. Булатовић 1956; Богдановић 1957е.

ЛИТЕРАТУРА:

- Achleitner, F. (2013), *A Flower for the Dead: The Memorials of Bogdan Bogdanović*, Zurich: Park Books.
- Благојевић, Љ. (2007), *Нови Београд: Освојени модернизам*, Београд: Завод за уџбенике.
- Bogdanović, B. (1952), Mera čoveka, *Književne novine*, 2. februar: 5.
- Богдановић, Б. (1952а), Урбанистичке теорије о децентрализацији великих градова, *Борба*, 15. април: 6.
- Bogdanović, B. (1952b), Civilizacija mašinzima ili biotehnička civilizacija, *Književne novine*, 29. mart: 9.
- Bogdanović, B. (1952v), Uvod u jednu diskusiju o arhitekturi i o pejzažu, *Književne novine*, 16. avgust: 1.
- Bogdanović, B. (1952g), Arhitektura u pejzažu. Dalji materijal za diskusiju, *Književne novine*, 14. septembar: 7.
- Bogdanović, B. (1955a), Generalni plan Mojkovca, *Pregled arhitekture* 3 (Beograd): 69–72.
- Bogdanović, B. (1955b), Urbanistički problemi komune, *Naša stvarnost* 9 (Beograd): 25.
- Bogdanović, B. (1955v), Izgradnja savremenih stambenih naselja kod nas, *Naša stvarnost* 9 (Beograd): 311–322.
- Bogdanović, B. (1956a), O savremenim stanbenim naseljima, *Komuna* 1 (Beograd): 59–61.
- Богдановић, Б. (1956б), Машином или руком, *НИН*, 19. август.
- Богдановић, Б. (1956в), Племенити архитектонски пртежи, *НИН*, 7. октобар: 6.
- Богдановић, Б. (1956г), Архитектура без топлине, *Политика*, 1. јануар: 6.
- Богдановић, Б. (1956д), Вредност орнамента, *НИН*, 10. јун: 8.
- Bogdanović, B. (1956ђ), Arhitektura koju vredi voleti, *Književne novine*, 5. avgust: 19. avgust: 1.
- Богдановић, Б. (1956е), Вредност камена, *Борба*, 21. септембар: 2.
- Богдановић, Б. (1957а), Кућица слободица, *Борба*, 2. август: 2.
- Богдановић, Б. (1957б), Кровови и димњаци, *Борба*, 11. јануар: 2.

- 64] Фолић 2017. Нова школа архитектуре најинтензивније је деловала у периоду 1970–1972. године (у истом периоду Богдановић је и декан на Архитектонском факултету), док се 1973. године њени принципи доводе у питање и почињу да напуштају.
- 65] Bogdanović 2001.
- 66] Прва Богдановићева књига у којој се бавио историјом и теоријом града, кроз генезу града у првим цивилизацијама, била је *Urbanističke mitologeme* (Bogdanović 1966).

- Богдановић, Б. (1957в), Вајање кровова, *Борба*, 13. септембар: 2.
- Богдановић, Б. (1957г), Град у пејзажу, *Борба*, 31. мај: 4.
- Богдановић, Б. (1957д), Кућа без крова, *Борба*, 6. септембар: 2.
- Богдановић, Б. (1957ђ), Живописна архитектура, *Борба*, 1. јануар: 9.
- Богдановић, Б. (1957е), Превез, *Борба*, 12. јул: 2.
- Bogdanović, B. (1958a), *Mali urbanizam*, Sarajevo: Narodna prosvjeta.
- Богдановић, Б. (1958а), Чар малих целина, *Борба*, 7. фебруар: 6.
- Богдановић, Б. (1958б), О слободним и геометријским урбанистичким диспозицијама, *Борба*, 10. јануар: 6.
- Богдановић, Б. (1958в), О спонтаном, *Борба*, 31. јануар: 6.
- Богдановић, Б. (1958г), Капричо, *НИН*, 12. јануар: 13.
- Bogdanović, B. (1966), *Urbanističke mitologeme*, Beograd: Vuk Karadžić.
- Bogdanović, B. (1997), *Der verdammte Baumeister: Erinnerungen*, Wien: Paul Zsolnay Verlag.
- Bogdanović, B. (2001), *Ukleti neimar*, Split: Feral Tribune.
- Bogdanović, B. (2006), Gradovi su bića, *Oris* 41 (Zagreb): 150–160.
- Bogdanović, B. (2011), *Ukleti neimar*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Булатовић, М. (1956), Богдан Богдановић: Кућа није клетка, фијока... Кућа је топло гнездо, *НИН*, 1. јануар: 10.
- Вуковић, В. (2012), *Архитектура сећања: Меморијали Богдана Богдановића*, у: Архитектура храма, ур. Љ. Фолић, Београд: Епархијска радионица: 391–421.
- Јанакова Грујић, М. (2022), *Вечито*, каталог ретроспективне изложбе поводом стогодишњице рођења арх. Богдана Богдановића, Београд: Центар ВАР.
- Kulić, V. (ed.) (2018), *Bogdanovic by Bogdanovic. Yugoslav Memorials through the Eyes of Their Architects*, New York: The Museum of Modern Art.
- Маневић, З. (ур.) (1999), *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд: Грађевинска књига.

- Милашиновић Марић, Д.** (2010), *Српска архитектура шесте деценије двадесетог века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Митровић, М.** (ур.) (1953), *Градови и насеља у Србији* : развој, урбанистички планови и изградња 1946–1951, Београд: Урбанистички завод НРС.
- Ristić, I.** (2010), *Bogdan Bogdanović. Baumeister und Zeichner*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beču.
- Стојановић, Б.** (1954), Архитектура Београда од 1944. до 1954. године, *Годишњак Музеја града Београда I* (Београд: Музеј града Београда): 189–200.
- Stojanović, B., Martinović, U.** (1978), *Beograd 1945–1975 : urbanizam : arhitektura*, Beograd: Tehnička knjiga.
- Фолић, Б.** (2017), *Нова школа архитектуре у Београду*, Београд: Универзитет у Београду – Архитектонски факултет.

Summary: MARE JANAKOVA GRUJIĆ

THE ARCHITECTURAL BEGINNINGS OF BOGDAN BOGDANOVIĆ: THE RESIDENTIAL SETTLEMENT OF THE HYDROTECHNICAL INSTITUTE ON THE FOOTHILLS OF AVALA

The architectural beginnings of Bogdan Bogdanović can be traced to the early 1950s, and more specifically to his project for a small settlement for the 'Jaroslav Černi' Hydrotechnical Institute and the extensive journalistic activity that he undertook during those years. As such, they represent a phenomenon without which it is impossible to understand the creator's later work. All the principles on which this tireless creator based his life and professional output can be seen to have been formulated in these early years and the experiences gleaned from them. As an intern, and then an assistant (1953) and professor (1963-1987) at the Department of Urbanism within the Faculty of Architecture in Belgrade, Bogdanović advocated for organic, humane urbanism, openly opposing the rationalistic and pragmatic. He thus became the most articulate representative of the line of organic urbanism with the concept of returning to traditional urban principles in Belgrade and Serbian architecture. A particularly important educational contribution of Bogdanović was the launch of the New School of Architecture at the Faculty of Architecture in 1970, with the time of its existence (1970-1973) being an equally important period in terms of his creative output. As its initiator, he based the fundamentally reformed teaching precisely on the principles of humanness, and design tailored to the person and in accordance with the environment, while the new methods of working with students entailed teamwork and interdisciplinary work ('boxes' arranged at the students' own discretion, without the imperative to respect the organizational schemes of the classical classroom and teaching). The Village School for the Philosophy of Architecture (1976-1990), which Bogdanović established in 1976 in the village of Mali Popović on Kosmaj, was, in many ways a continuation of this school. Conceived as an 'outpost' of the faculty for student exercises in the subject *Symbolic Forms*, the experiences it provided were based on research and heuristics instead of dogma and regurgitative principles, with the main

List of Figures

- Fig. 1 'Nova Kolonija' in Smederevo intended for workers of the Ironworks, 1946-47 (above; Archive of Nikola Tasić) and Vašarište workers' settlement in Kragujevac, c.1950 (below; Archive of the author)
- Fig. 2 'Viktorovac' ironworkers' settlement in Sisak, 1948-53, by Ivo Bartolić – semi-detached individual houses (above; *Arhitektura* journal) and the workers' settlement on Korčula, c.1951 (below; *Arhitektura* journal)
- Fig. 3 Construction of the foundations and stone walls of the residential complex of the Hydrotechnical Institute, 1952-53 (Photo documentation of the Hydrotechnical Institute)
- Fig. 4 Spatial organization of the settlement of the Hydrotechnical Institute, initial conceptual design with 24 structures, 1952-53 (above) and spatial organization of the settlement of the Hydrotechnical Institute in its realized form, with 8 buildings (below) (Archive of the author)

theme addressed being the creation of cities through collective imagination and experimentation. Team-oriented work, a process adopted as far back as with the craftsmen at the Monument to the Victims of Fascism at Belgrade's Jewish Cemetery, the aspiration towards the humanization of society through building and construction, as well as the creation of the city as a civilizational practice and a cultural phenomenon, defined Bogdanović's entire working life (and – we can also say – life in general), with the prologue of all of this being found in the residential complex project for the Hydrotechnical Institute.

From the very beginning, Bogdanović's architecture was determined by stone as a material, and romanticist quests as an idea. Local materials (stone from nearby quarries, recycled bricks, mission roof tiles), traditional construction techniques, free-hand project creation, and a design process that represents a hermeneutic game rather than a stylistic predestination, are arguably the core characteristics of this Yugoslav architect, being already fully manifested within his earliest works.

According to all of its herein-described characteristics, the settlement on the foothills of Avala represents a unique achievement of design that defies the functionalist paradigm of its era. Inspired by the idea of garden cities, which had come to characterize many suburbs, it has strong roots in the tradition of Yugoslav architecture, and finds contemporary analogues (but only in a certain sense and scope) in the territories of other Yugoslav republics. When considering the impact of this – the only realized residential edifice within Bogdanović's opus – as well as the extremely fruitful journalistic activities that followed it, we can say that its two main roles were an advocacy of the use of stone, even if only partially, in residential construction, and a subtle acknowledgement of the inevitability of the spiritualization and humanization of modernism. With his complete oeuvre, both design-practical and theoretical-publicistic, Bogdanović played a unique role in the architectural thought of the second half of the 20th century, as well as in the Yugoslav architectural scene as a whole.

Mare B. Janakova Grujić, MSc.

Art Historian

VAM – Center for Research and Valorization
of Architectural Heritage, Belgrade
marejanakova@gmail.com

Fig. 5 Completed houses of the settlement before occupation by the tenants (above) and immediately after occupation (below) (Photo documentation of the Hydrotechnical Institute)

Fig. 6 View of the rear yard of one of the houses following their occupancy, c.1956 (above) and plan of the residential units – sketch by Bogdanović (below) (Archive of the author)

Fig. 7 Sketches from the second phase of the project (1955): sgraffito treatment of the facades (above) and situation plan of House Type 3 (below) (Archive of the author)

Fig. 8 Sketches by Bogdanović from 1955: house on Lake Biograd (left) and the elementary school in Mojkovac (right) (*Mali Urbanizam*)

Fig. 9 Residential settlement of the Hydrotechnical Institute, present-day appearance of the houses (Archive of the author)

Fig. 10 Present-day appearance – detail of the facade with characteristic elements (Archive of the author)